

Διαδικασίες εξαγωγής υπεραξίας και η σχέση τους με τη διάρκεια, την ένταση και την παραγωγικότητα της εργασίας

Μαυρουδέας Σταύρος* – Ιωαννίδης Αλέξης**

Περίληψη

Η διάκριση απόλυτης και σχετικής υπεραξίας προτάθηκε από τον Marx για να μελετηθούν οι τρόποι αύξησης της εξαγωγής υπεραξίας στο καπιταλιστικό σύστημα. Η απόλυτη υπεραξία εστιάζει στην αύξηση του χρόνου εργασίας ενώ η σχετική υπεραξία στην μείωση της αξίας της εργασιακής δύναμης. Η διάκριση αυτή έχει γίνει σήμερα αντικείμενο συζήτησης όσον αφορά το ποιες οικονομικές διαδικασίες εμπλέκονται στην κάθε περίπτωση. Η εργασία αυτή κάνει (α) επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, (β) υποστηρίζει ότι σύμφωνα με την Μαρξική αντίληψη η εντατικοποίηση της εργασίας εμπίπτει στην περίπτωση της σχετικής υπεραξίας και (γ) ότι η ένταση της εντατικοποίησης της εργασίας στην σχετική υπεραξία συνάδει με την πραγματική λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας.

* Ο Σταύρος Μαυρουδέας είναι αναπληρωτής καθηγητής στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

** Ο Αλέξης Ιωαννίδης είναι λέκτορας στο Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης στο Πανεπιστήμιο Θράκης.

Εισαγωγή

Η θεωρία της υπεραξίας αποτελεί ένα από τα θεμέλια της Μαρξιστικής οικονομικής ανάλυσης. Σύμφωνα με τον Marx η εξαγωγή υπεραξίας αποτελεί το βασικό κίνητρο της καπιταλιστικής οικονομίας και την κύρια προϋπόθεση για τη συσσώρευση και την αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Αυτό γιατί ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα που βασίζεται στην εκμετάλλευση της εργασίας μέσω της υπεξαίρεσης απλήρωτης εργασίας. Η τελευταία αποτελεί την υπεραξία και συνιστά την πηγή του καπιταλιστικού κέρδους. Δηλαδή, στο καπιταλιστικό σύστημα ο χρόνος εργασίας διαιρείται σε ένα τμήμα που πληρώνεται (πληρωμένος χρόνος εργασίας) και ένα τμήμα που δεν πληρώνεται (απλήρωτος χρόνος εργασίας). Το πρώτο αντιστοιχεί στην αξία της εργασιακής δύναμης (και εν τέλει στον μισθό) και το δεύτερο αντιστοιχεί στην υπεραξία (και εν τέλει στο κέρδος).

Μελετώντας τους τρόπους αύξησης της εξαγωγής υπεραξίας ο Marx διέκρινε δύο βασικές μεθόδους: την εξαγωγή απόλυτης και την εξαγωγή σχετικής υπεραξίας. Οι δύο αυτές μέθοδοι συγκεφαλαιώνουν διακριτές οικονομικές διαδικασίες που λειτουργούν με διαφορετικό τρόπο. Βεβαίως, στην πράξη μπορεί να συνδυασθούν και πράγματι συνδυάζονται. Αυτό όμως δεν αναιρεί την αναλυτική σκοπιμότητα της διάκρισής τους. Η εξαγωγή απόλυτης υπεραξίας εστιάζει στην αύξηση του συνολικού χρόνου εργασίας με τέτοιο τρόπο ώστε να αυξάνει η αναλογία απλήρωτου προς πληρωμένο χρόνο εργασίας. Αντιθέτως, η εξαγωγή σχετικής υπεραξίας εστιάζει στη μείωση του πληρωμένου χρόνου εργασίας και επομένως στην με αυτό τον τρόπο αύξηση της αναλογίας απλήρωτου προς πληρωμένο χρόνο εργασίας. Η διάκριση αυτή έχει γίνει σήμερα αντικείμενο συζήτησης όσον αφορά το ποιες οικονομικές διαδικασίες εμπλέκονται στην κάθε περίπτωση. Πιο συγκεκριμένα, είναι αυτονόητο ότι η επιμήκυνση του χρόνου εργασίας εμπίπτει στην πρώτη περίπτωση ενώ η άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας στο τμήμα που παράγει τα εμπορεύματα που αγοράζουν οι εργάτες με τον μισθό τους εμπίπτει στη δεύτερη. Υπάρχει όμως σημαντική διχογνωμία μέσα στους κόλπους της Μαρξιστικής Πολιτικής Οικονομίας σχετικά με το εάν η εντατικοποίηση της εργασίας εντάσσεται στην πρώτη ή στη δεύτερη περίπτωση.

Η εργασία αυτή αρχικά επισκοπεί τη σχετική βιβλιογραφία, παρουσιάζοντας τους αρχικούς ορισμούς του Marx όσο και τις απόψεις που υποστηρίζουν την ένταξη της εντατικοποίησης της εργασίας στην απόλυτη υπεραξία. Στη συνέχεια υποστηρίζει ότι σύμφωνα με την Μαρξική αντίλη-

ψη, η εντατικοποίηση της εργασίας εμπίπτει στην περίπτωση της σχετικής υπεραξίας. Υποστηρίζει επίσης ότι η ένταξη της εντατικοποίησης της εργασίας στη σχετική υπεραξία συνάδει με την πραγματική λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας και είναι αναλυτικά ανώτερη από την εναλλακτική θεώρηση.

Στο επόμενο τμήμα της εργασίας αναλύεται η θεωρία της υπεραξίας και παρουσιάζεται γενικά η διάκριση απόλυτης και σχετικής υπεραξίας. Στο τμήμα III αναλύονται οι προσδιοριστικοί παράγοντες που επηρεάζουν την εξαγωγή υπεραξίας, δηλαδή η διάρκεια, η ένταση της εργασίας και η αλλαγή των τεχνικών συνθηκών υπό τις οποίες επιτελείται η εργασία. Το τμήμα IV εστιάζει αποκλειστικά στην ένταση της εργασίας και στη σημερινή συζήτηση για το εάν θα πρέπει να εντάσσεται στη διαδικασία της εξαγωγής απόλυτης ή σχετικής υπεραξίας. Επιχειρηματολογείται για ποιους λόγους θα πρέπει η εντατικοποίηση της εργασίας να ενταχθεί στη διαδικασία εξαγωγής σχετικής υπεραξίας. Στο τμήμα V παρουσιάζεται ένα επιπλέον υποστηρικτικό επιχειρήμα στην προηγούμενη θέση. Συγκεκριμένα υποστηρίζεται ότι υπάρχει μία αντίστροφη σχέση μεταξύ διάρκειας και έντασης της εργασίας και συνεπώς οι διαδικασίες που ενισχύουν την πρώτη οδηγούν σε μείωση της δεύτερης και αντίστροφα. Συνεπώς πρόκειται για δύο κατά βάση αντίθετες διαδικασίες που γι' αυτό θα πρέπει να εννοιοποιούνται ξεχωριστά. Τέλος, το τελευταίο τμήμα συγκεφαλαιώνει τα συμπεράσματα της εργασίας.

II. Η θεωρία της υπεραξίας και οι ορισμοί της απόλυτης και της σχετικής υπεραξίας στον Marx

Η οικονομική ανάλυση του Marx, και της Μαρξιστικής Πολιτικής Οικονομίας εν γένει, εστιάζει στο ζήτημα της ύπαρξης εκμεταλλευτικών σχέσεων στο σύστημα της καπιταλιστικής οικονομίας. Συγκεκριμένα, αποδεικνύεται ότι το *πλεόνασμα* το οποίο παράγουν οι παραγωγοί με την εργασία τους δεν το νέμονται οι ίδιοι αλλά υπεξαιρείται από μία άλλη τάξη, αυτή των ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής. Δηλαδή το πλεόνασμα παράγεται από τους εργάτες αλλά ιδιοποιείται από τους καπιταλιστές, την κυρίαρχη τάξη του καπιταλιστικού συστήματος. Η ιδιοποίηση του πλεονάσματος το οποίο παράγει η εκάστοτε τάξη παραγωγών από την εκάστοτε κυρίαρχη (και εκμεταλλευτική) τάξη είναι χαρακτηριστικό κάθε κοι-

νωνικο-οικονομικού συστήματος το οποίο είναι διαιρεμένο σε τάξεις και όπου κυρίαρχη τάξη εκμεταλλεύεται την παράγουσα τάξη. Η ιδιαιτερότητα του καπιταλιστικού συστήματος έναντι των άλλων εκμεταλλευτικών κοινωνικο-οικονομικών συστημάτων είναι ότι η υπεξαίρεση του πλεονάσματος γίνεται χωρίς την χρήση βίας αλλά μέσω του έμμεσου οικονομικού καταναγκασμού. Στον καπιταλισμό οι εργάτες εργάζονται και παράγουν το κοινωνικό προϊόν (που αντιστοιχεί στο άθροισμα μισθών και κερδών) αμειβόμενοι μόνο με ένα τμήμα του (με την μορφή των μισθών) – και συνεπώς εκχωρώντας το τμήμα του που αντιστοιχεί στα κέρδη - όχι γιατί εξαναγκάζονται υπό την απειλή βίας αλλά γιατί – καθώς δεν μπορούν να αγοράσουν και να κατέχουν τα μέσα παραγωγής – για να παράγουν και συνεπώς να επιβιώσουν είναι εμμέσως (οικονομικά) εξαναγκασμένοι να εργασθούν για λογαριασμό των κατόχων των μέσων παραγωγής έναντι αμοιβής. Έτσι το σύνολο του κοινωνικού προϊόντος ανήκει στους τελευταίους από το οποίο επιστρέφουν μόνο ένα τμήμα του με την μορφή των μισθών. Η εξάρτηση αυτή των παραγωγών από τους κατόχους των μέσων παραγωγής γίνεται μέσω της αγοράς εργασίας (ή ακριβέστερα εργασιακής δύναμης). Γι' αυτό το λόγο ο Marx διαφοροποίησε τον όρο του πλεονάσματος στο σύστημα της καπιταλιστικής οικονομίας, ονομάζοντας το *υπεραξία*.

Η *θεωρία της υπεραξίας* αποτελεί έναν από τους ακρογωνιαίους λίθους της Μαρξιστικής οικονομικής ανάλυσης. Η εξαγωγή υπεραξίας αποτελεί τον σκοπό και το βασικό κίνητρο λειτουργίας της καπιταλιστικής οικονομίας και συνδέεται άμεσα με την συσσώρευση και την αναπαραγωγή του κεφαλαίου.

Ακολούθως ο Marx μελέτησε τους τρόπους αύξησης της υπεραξίας. Συγκεκριμένα, όρισε δύο βασικούς τρόπους αύξησης της υπεραξίας: την *απόλυτη* και την *σχετική* υπεραξία.

Την υπεραξία που προέρχεται από την αύξηση της εργάσιμης ημέρας, ονομάζω απόλυτη υπεραξία. Από την άλλη πλευρά, την υπεραξία που προέρχεται από την μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας και από την αντίστοιχη μεταβολή της διάρκειας των δύο τμημάτων που αποτελούν την εργάσιμη ημέρα, ονομάζω σχετική υπεραξία.

(Marx (1978), τομ. Ι, σ.330)

Με βάση τους Μαρξικούς ορισμούς, η εξαγωγή απόλυτης υπεραξίας λαμβάνει χώρα όταν *αυξάνει ο χρόνος εργασίας* και ταυτόχρονα η αξία της εργασιακής δύναμης μένει σταθερή ή αυξάνεται λιγότερο. Εξαγωγή

σχετικής υπεραξίας λαμβάνει χώρα όταν *μειώνεται η αξία της εργασιακής δύναμης*. Και στις δύο περιπτώσεις αυξάνει η υπεξαιρούμενη υπεραξία. Μαθηματικά αυτό μπορεί να δειχθεί ως ακολούθως.

Έστω ότι

T: ο συνολικός εργάσιμος ημερήσιος χρόνος

S: η υπεραξία (απλήρωτος εργάσιμος χρόνος)

V: η αξία της εργασιακής δύναμης (πληρωμένος εργάσιμος χρόνος)

Με βάση την Μαρξιστική θεωρία ισχύει:

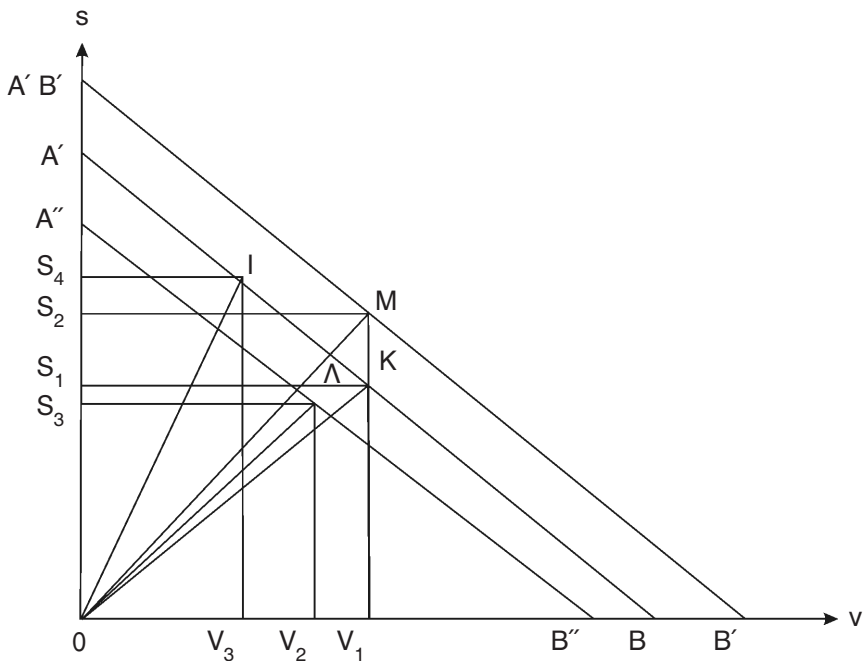
$$T = V + S \quad (1)$$

δηλαδή η συνολικά ξοδεμένη εργασία δημιουργεί το σύνολο του κοινωνικού προϊόντος και συνεπώς καλύπτει τόσο την δική της αναπαραγωγή (αξία της εργασιακής δύναμης) όσο και το πλεόνασμα (την υπεραξία).

Από την (1) προκύπτει:

$$S = T - V \quad (2)$$

δηλαδή η υπεραξία ισούται με την διαφορά του συνολικού εργάσιμου χρόνου μείον τον πληρωμένο εργάσιμο χρόνο (την αξία της εργασιακής δύναμης). Συνεπώς η υπεραξία μπορεί να αυξηθεί είτε με αύξηση του πρώτου είτε με μείωση του δεύτερου. Φυσικά μπορεί να υπάρξουν και συνδυασμοί τους. Διαγραμματικά αυτό δείχνεται κατωτέρω.

Διάγραμμα 1

Η ευθεία AB προκύπτει από την (1). Με βάση ένα μέγεθος του V προκύπτει ένα αντίστοιχο μέγεθος του S και με βάση την κλίση της αντίστοιχης ευθείας από την αρχή των αξόνων (OK) προκύπτει το αντίστοιχο ποσοστό υπεραξίας:

$$s' = \frac{s}{v} \quad (3)$$

Έστω αρχικό σημείο εκκίνησης το K (για V_1 και απ' όπου προκύπτουν τα αντίστοιχα S_1 και s_1). Ας δούμε τρεις εναλλακτικές περιπτώσεις μεταβολών:

- (α) εάν αυξηθεί η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας (από T που εκφράζεται με την AB σε T' που εκφράζεται με την $A'B'$), ενώ η αξία της εργασιακής δύναμης παραμένει σταθερή τότε το νέο σημείο ισορροπίας είναι το M , όπου υπάρχει η ίδια V (V_1) αλλά μεγαλύτερα

- $S (S_2 > S_1)$ και $s' (s_2' > s_1')$. Η περίπτωση αυτή αποτελεί εξαγωγή απόλυτης υπεραξίας.
- (β) εάν μειωθεί η V ενώ η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας παραμένει σταθερή (T και επομένως AB), τότε η νέα ισορροπία είναι στο σημείο I , όπου έχουμε μικρότερη $V (V_3 < V_1)$ αλλά μεγαλύτερα $S (S_4 > S_1)$ και s' . Η περίπτωση αυτή αποτελεί εξαγωγή σχετικής υπεραξίας.
- (γ) εάν μειωθεί τόσο η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας από T σε T'' (όπου $T'' < T$) – που εκφράζεται από την νέα ευθεία $A''B''$ – και ταυτόχρονα μειωθεί η αξία της εργασιακής δύναμης από V_1 σε $V_2 (V_2 < V_1)$ τότε θα προκύψει ένα νέο σημείο ισορροπίας Λ πάνω στην $A''B''$. Υποθέτουμε ότι ο ρυθμός μείωσης της V είναι μεγαλύτερος από τον ρυθμό μείωσης του $T (\Delta T - \Delta V > 0)$. Επομένως στο σημείο Λ έχουμε μικρότερη V και μεγαλύτερο s' . Η μάζα της υπεραξίας (S) μπορεί να είναι μεγαλύτερη ή μικρότερη από το αρχικό μέγεθος της αναλόγως με τα αριθμητικά δεδομένα μας. Η περίπτωση αυτή αποτελεί συνδυασμό αρνητικής μεταβολής της απόλυτης υπεραξίας και μεγαλύτερης θετικής μεταβολής της σχετικής υπεραξίας. Ο συνδυασμός τους οδηγεί σε αύξηση του ποσοστού υπεραξίας.

III. Παράγοντες που καθορίζουν την εξαγωγή απόλυτης και σχετικής υπεραξίας

Η παραγωγή και η υπεξαίρεση υπεραξίας συνδέεται άμεσα με όλους τους παράγοντες που καθορίζουν το ξόδεμα της εργασιακής ικανότητας στην διαδικασία παραγωγής καθώς και με την αμοιβή της στην διαδικασία διανομής εισοδήματος. Πιο συγκεκριμένα, στη διαδικασία παραγωγής η εξαγωγή υπεραξίας συνδέεται με (1) την *διάρκεια*, (2) την *ένταση της εργασίας* και (3) με τις *τεχνικές συνθήκες της παραγωγικής διαδικασίας (και την αλλαγή τους)*. Στην διαδικασία διανομής του εισοδήματος η εξαγωγή υπεραξίας συνδέεται (4) με την *συσχέτιση μεταξύ της αξίας της εργασιακής δύναμης και της τιμής της* (δηλαδή του μισθού). Η τελευταία εξαρτάται, σύμφωνα με την Μαρξική θεωρία του μισθού, από το πώς παράγονται στη διαδικασία της παραγωγής τα εμπορεύματα που αγοράζει και καταναλώνει ο εργάτης (μισθιακά εμπορεύματα). Όμως, όπως κάθε τιμή έτσι και ο μισθός κυμαίνεται – ανάλογα με τα ιδιαίτερα δεδομένα της διαδικασίας διανομής του εισοδήματος – γύρω από την προσδιορίζουσα

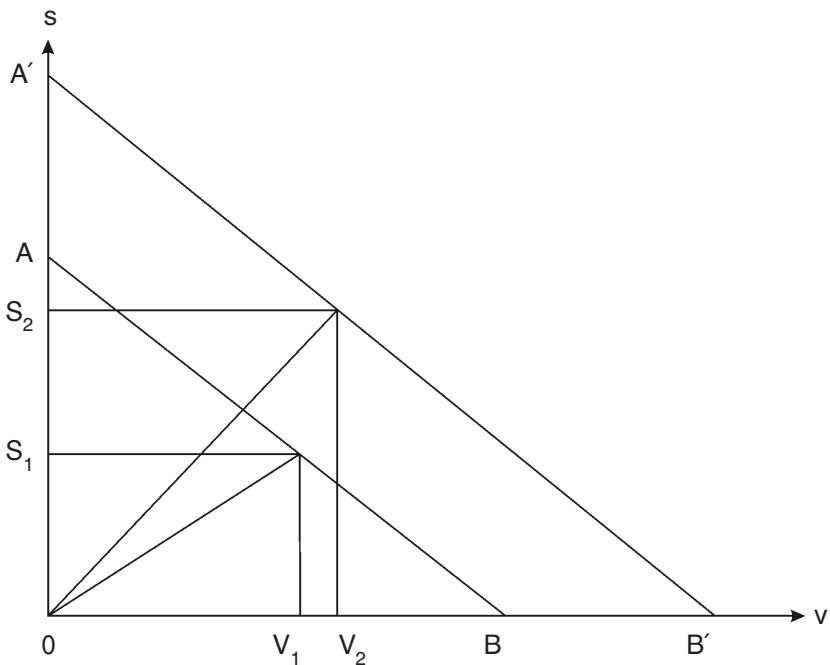
αξία του (την αξία της εργασιακής δύναμης). Δηλαδή τα δεδομένα της (καθοριστικής κατά την Μαρξιστική προσέγγιση) σφαίρας της παραγωγής (αξίες) καθορίζουν τα δεδομένα της σφαίρας της διανομής του εισοδήματος (εισοδηματικά μερίδια) αλλά ακολούθως τα τελευταία έχουν ορισμένους βαθμούς ελευθερίας όσον αφορά το ακριβές μέγεθος του και συνεπώς κυμαίνονται γύρω από τις προσδιορίζουσες αξίες τους¹.

Ακολούθως θα δούμε πως αυτοί οι 3+1 παράγοντες εμπλέκονται στην εξαγωγή απόλυτης και σχετικής υπεραξίας.

(α) Απόλυτη υπεραξία

Η περίπτωση της εξαγωγής απόλυτης υπεραξίας είναι σχετικά απλή. Σύμφωνα με τον Μαρξικό ορισμό παραγωγή και υπεξαίρεση απόλυτης υπεραξίας λαμβάνει χώρα όταν αυξηθεί η διάρκεια του εργάσιμου χρόνου και ταυτόχρονα κρατηθεί σταθερή η διάρκεια του πληρωμένου εργάσιμου χρόνου (δηλαδή αυτού που αντιστοιχεί στην αξία της εργασιακής δύναμης). Εναλλακτικά, μπορεί να αυξηθεί και η διάρκεια του πληρωμένου εργάσιμου χρόνου αλλά το ποσοστό αύξησης του να υπολείπεται αυτού του απλήρωτου εργάσιμου χρόνου. Αυτή η περίπτωση είναι πιο ρεαλιστική καθώς μία αύξηση του συνολικού εργάσιμου χρόνου είναι λογικό ότι συνεπιφέρει μία μεγαλύτερη φθορά της εργασιακής ικανότητας του εργάτη και συνεπώς οδηγεί σε μία μεγαλύτερη απ' ότι προηγουμένως αξία της εργασιακής δύναμης. Εφόσον ο μισθός εκφράζει ακριβώς την αξία της εργασιακής δύναμης τότε είναι λογικό ότι θα αυξηθεί μερικά και το τμήμα του πληρωμένου χρόνου εργασίας. Ο Marx εγνωσμένα - για λόγους απλοποίησης αλλά χωρίς να παραβιάζει την ουσία των συσχετίσεων αυτών - έκανε αφαίρεση της εναλλακτικής περίπτωσης και υπέθεσε ότι η αξία της εργασιακής δύναμης παραμένει σταθερή.

Η προαναφερθείσα εναλλακτική περίπτωση φαίνεται στο Διάγραμμα 2. Έστω αρχικό σημείο το Κ επάνω στην ευθεία AB (για συνολική διάρκεια εργάσιμου χρόνου T) όπου η αξία της εργασιακής δύναμης είναι V_1 και η υπεραξία S_1 , ενώ το ποσοστό υπεραξίας (s') δίνεται από την κλίση της OK. Έστω ότι λαμβάνει χώρα αύξηση του συνολικού εργάσιμου χρόνου σε T' (που εκφράζεται στην A'B') και ταυτόχρονα αυξάνει η αξία της εργασιακής δύναμης σε V_2 δίνοντας έτσι ένα νέο σημείο M επάνω στην ευθεία AB. Στο σημείο αυτό αντιστοιχεί μεγαλύτερη υπεραξία (S_2) από την αρχική ενώ και το ποσοστό υπεραξίας έχει αυξηθεί καθώς η κλίση της OM είναι μεγαλύτερη αυτής της OK.

Διάγραμμα 2

(β) Σχετική υπεραξία

Σύμφωνα με τον Μαρξικό ορισμό η παραγωγή και η υπεξαίρεση σχετικής υπεραξίας προκύπτει όταν αυξηθεί η αναλογία μεταξύ απλήρωτου και πληρωμένου χρόνου εργασίας χωρίς να αυξηθεί η συνολική διάρκεια του εργάσιμου χρόνου.

Είναι προφανές ότι ο πιο βασικός τρόπος αλλαγής της συσχέτισης μεταξύ πληρωμένου και απλήρωτου χρόνου εργασίας – υπό τον περιορισμό της σταθερής συνολικής διάρκειας του εργάσιμου χρόνου – συνδέεται με την μείωση της αξίας της εργασιακής δύναμης.

Κατά τον Marx (1978, τομ.Ι, σ.183) «...η αξία της εργατικής δύναμης είναι η αξία των μέσων συντήρησης που είναι αναγκαία για την συντήρηση του κατόχου της». Συνεπώς, η αξία της εργατικής δύναμης αντιπροσωπεύει τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας για την παραγωγή του καλαθιού εμπορευμάτων που χρειάζεται να καταναλώσουν οι εργάτες, υπό τις επικρατούσες παραγωγικές και κοινωνικές συνθήκες, για να ανα-

πληρώσουν την κούραση τους από την εργασία. Η αξία της εργασιακής δύναμης συναποτελείται από δύο μέρη: α) ένα *φυσικό τμήμα*, που καλύπτει τις «φυσικές ανάγκες» (τροφή, ένδυση, καύσιμα, στέγαση κλπ.) και, β) ένα *ιστορικό και κοινωνικό τμήμα*, που αντανακλά τον συσχετισμό δύναμης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Ο μισθός είναι η χρηματική τιμή της αξίας της εργασιακής δύναμης και όπως όλες οι τιμές διακυμαίνεται γύρω από την προσδιορίζουσα αξία του.

Η Μαρξική προσέγγιση διαφέρει σοβαρά από αυτή του Ricardo αλλά διαφέρει, ακόμη περισσότερο, από μία σειρά νεο-μαρξίζουσες προσεγγίσεις που θεωρούν την αξία της εργασιακής δύναμης ένα καθαρά «πολιτικό» μέγεθος. Όσον αφορά τον Ricardo, αυτός θεωρούσε ότι ο μισθός (που τον ταύτιζε εσφαλμένα με την αξία της εργασίας) είναι αγκυρωμένος στο φυσικό επίπεδο επιβίωσης. Οποιοσδήποτε εργατικές μισθολογικές διεκδικήσεις δεν έχουν νόημα γιατί λειτουργεί ο Μαλθουσιανός νόμος του πληθυσμού και οι υπερβάλλοντες μισθοί αργά ή γρήγορα θα μειωθούν στον μισθό ισορροπίας (που είναι αυτός που καλύπτει μόνο το φυσικό τμήμα). Αντιθέτως, ο Marx υποστηρίζει ότι οι εργατικές μισθολογικές διεκδικήσεις μπορούν να επηρεάσουν το κοινωνικό τμήμα της αξίας της εργατικής δύναμης και συνεπώς κάθε άλλο παρά άσκοπες είναι. Τόσο η Μαρξική προσέγγιση όσο και η Ρικαρδιανή συνδέουν την αξία της εργασιακής δύναμης με την διαδικασία παραγωγής καθώς, και στις δύο προσεγγίσεις, η αξία της εργασιακής δύναμης εξαρτάται από την διαδικασία παραγωγής ενός καλαθιού εμπορευμάτων που εκφράζονται στο *πρότυπο (τη νόρμα) των εργατικών καταναλωτικών συνηθειών*. Το πρότυπο αυτό κατά μεν τον Ricardo καθορίζεται αποκλειστικά και μόνο από φυσικές και τεχνικές συνθήκες ενώ κατά τον Marx καθορίζεται επιπλέον και από κοινωνικές συνθήκες. Και στις δύο περιπτώσεις ο καθορισμός του μισθού της εργασίας (της τιμής της αξίας της εργασιακής δύναμης) στην διαδικασία διανομής εισοδήματος διαμεσολαβείται αναγκαστικά από τις συνθήκες παραγωγής του καλαθιού των εμπορευμάτων που αγοράζονται από αυτόν.

Αντιθέτως, μία σειρά νέο-μαρξίζουσες προσεγγίσεις θεωρούν την αξία ως ένα καθαρά «πολιτικό» μέγεθος που εξαρτάται αποκλειστικά και μόνον από κοινωνικές συνθήκες και συγκεκριμένα από τον συσχετισμό δύναμης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Στην περίπτωση αυτή ο καθορισμός της αξίας της εργασιακής δύναμης γίνεται κατευθείαν στη διαδικασία διανομής εισοδήματος και δεν διαμεσολαβείται από την διαδικασία παραγωγής μισθιακών εμπορευμάτων.

Ο Μαρξικός δρόμος για τον προσδιορισμό της αξίας της εργασιακής δύναμης είναι, κατά την γνώμη μας, πολύ προσφορότερος αναλυτικά και

εμπειρικά απ' αυτόν του Ricardo ή των νέο-μαρξιστών προσεγγίσεων και αυτόν θα ακολουθήσουμε στην συνέχεια της εργασίας αυτής².

Η μείωση της αξίας της εργασιακής δύναμης μπορεί να γίνει με δύο τρόπους.

Ο πρώτος τρόπος λαμβάνει χώρα στη διαδικασία κυκλοφορίας και είναι να πέσει ο μισθός κάτω από το επίπεδο της αξίας της εργασιακής δύναμης. Δηλαδή ο εργάτης να αμείβεται λιγότερο απ' όσο απαιτείται για την κοινωνική αναπαραγωγή του. Αυτό είναι διατηρήσιμο μακροπρόθεσμα, όσο η μείωση επηρεάζει το κοινωνικό τμήμα της αξίας της εργασιακής δύναμης. Στην περίπτωση αυτή μπορεί να προκληθεί κοινωνική αναταραχή αλλά δεν θίγονται οι φυσικές βάσεις για την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης. Εάν επεκταθεί και στο φυσικό τμήμα τότε οι συνέπειες μακροχρόνια μπορεί να είναι καταστροφικές για το ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα καθώς οι φθορές του εργάτη από την εργασιακή προσπάθεια δεν θα αναπληρώνονται πλήρως, με αποτέλεσμα να μειώνεται η παραγωγικότητα του και να κινδυνεύει ενδεχομένως και αυτή η επιβίωση του. Το τελευταίο, εκτός απ' ότι εντείνει τον κίνδυνο κοινωνικής αναταραχής, διακινδυνεύει την ίδια την αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού και συνεπώς –εάν μάλιστα δεν υπάρχει ένας υπερβολικά ευμεγέθης εφεδρικός στρατός εργασίας– θέτει σε κίνδυνο το ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα.

Ο δεύτερος τρόπος μείωσης της αξίας της εργασιακής δύναμης λαμβάνει χώρα στη διαδικασία παραγωγής και είναι να μειωθεί ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή των μισθιακών εμπορευμάτων. Αυτό συνεπάγεται ότι ο εργάτης ακόμη και με μικρότερο μισθό μπορεί πάλι να αγοράσει το καλάθι εμπορευμάτων που απαιτείται για την αναπαραγωγή του. Για να μπορεί να συμβεί αυτό πρέπει να λάβει χώρα *αλλαγή των τεχνικών συνθηκών* στους κλάδους εκείνους που παράγουν τα μισθιακά εμπορεύματα. Στα Μαρξιστικά διτομεακά υποδείγματα οι κλάδοι αυτοί συγκεφαλαιώνονται στον *Τομέα II* (δηλαδή στον τομέα που παράγει μέσα κατανάλωσης) – σε αντιδιαστολή με τον Τομέα I (τον τομέα που παράγει μέσα παραγωγής). Συνεπώς, στην περίπτωση αυτή απαιτείται αλλαγή των τεχνικών συνθηκών παραγωγής που να αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας ειδικά στον Τομέα II. Σημειωτέον ότι η αλλαγή των τεχνικών συνθηκών παραγωγής –που οδηγεί σε αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας– μπορεί να προκύψει είτε μέσω *τεχνικής αλλαγής* (δηλαδή εισαγωγής νέων τεχνολογιών στην παραγωγική διαδικασία) είτε μέσω *τεχνικής αναδιάρθρωσης* (δηλαδή λειτουργικής αναδιάρθρωσης της ήδη υπάρχουσας τεχνολογίας στην παραγωγική διαδικασία). Η αλλαγή των τεχνικών συνθηκών παραγωγής (είτε μέσω τεχνι-

κής αλλαγής είτε μέσω τεχνικής αναδιάρθρωσης) οδηγεί, σύμφωνα με την Μαρξιστική θεωρία, σε *αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας*. Αυτή η περίπτωση εξαγωγής σχετικής υπεραξίας είναι και η πιο ανώδυνη γιατί ενώ αυξάνει η εκμετάλλευση του εργάτη ο τελευταίος διατηρεί το επίπεδο διαβίωσης του. Γι' αυτό γίνεται και δυσκολότερα αντιληπτή –και μάλιστα όχι άμεσα αλλά σε ένα βάθος χρόνου– απ' ότι η προηγούμενη περίπτωση (δηλαδή η μείωση του μισθού κάτω από την αξία της εργασιακής δύναμης).

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι η *βελτίωση της πείρας του συλλογικού εργάτη* (δηλαδή το να μάθει στην πράξη να κάνει καλύτερα τη δουλειά) είναι επίσης ένας σημαντικός παράγοντας που αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας και μπορεί συνεπώς να μειώσει τον χρόνο εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή των μισθιακών εμπορευμάτων. Η διαδικασία αυτή μπορεί να λάβει χώρα αυτοτελώς (δηλαδή άσχετα από την αλλαγή των τεχνικών συνθηκών). Όμως μπορούμε να υποθέσουμε ότι μετά από την πάροδο ενός χρονικού διαστήματος – που στα αρχικά του βήματα αναγκαστικά περιλαμβάνει πειραματισμούς δοκιμής και σφάλματος – έχει επιτευχθεί η μέγιστη δυνατή βελτίωση της πείρας του συλλογικού εργάτη υπό τις παρούσες τεχνικές συνθήκες παραγωγής. Συνεπώς, μπορούμε να κάνουμε αφαίρεση, για λόγους απλοποίησης, της διαδικασίας αυτής.

Συνοψίζοντας, ο δεύτερος και πιο βασικός τρόπος μείωσης της αξίας της εργασιακής δύναμης βασίζεται στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας στον Τομέα II.

IV. Η ένταση της εργασίας και η εξαγωγή απόλυτης και σχετικής υπεραξίας

Όπως προαναφέρθηκε, η ένταση της εργασίας είναι ένας από τους βασικούς παράγοντες που επηρεάζουν την εξαγωγή υπεραξίας. Ο Μαρξ εντάσσει τη διαδικασία της εντατικοποίησης της εργασίας στην έννοια της σχετικής υπεραξίας. Συγκεκριμένα σημειώνει ότι συντελείται μία αλλαγή στο χαρακτήρα της σχετικής υπεραξίας με την εντατικοποίηση (Μαρξ (1978), τομ. I, σ. 425). Ενώ γενικά η μέθοδος παραγωγής σχετικής υπεραξίας συνίσταται στο ανέβασμα της παραγωγικής δύναμης της εργασίας, η μείωση του χρόνου εργασίας οδηγεί στην παραγωγή σχετικής

υπεραξίας μέσω και της εντατικοποίησης της εργασίας. Επομένως η εξαγωγή σχετικής υπεραξίας δεν προκύπτει μόνον από την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας αλλά επίσης με την συμπύκνωση της εργασίας (που προκαλεί η εντατικοποίηση) και η οποία οδηγεί στη μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας (δηλαδή του πληρωμένου χρόνου εργασίας) με ένα διαφορετικό τρόπο. Στο σημείο αυτό, ο Marx (1978, τομ.Ι, σ. 425-426 και σ. 540) κάνει μία σημαντική διάκριση όσον αφορά την αξία του ανά μονάδα προϊόντος στη μία και στην άλλη περίπτωση. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι με την εντατικοποίηση της εργασίας παράγονται περισσότερα προϊόντα στη διάρκεια του συνολικού εργάσιμου χρόνου, όμως η αξία του ανά μονάδα προϊόντος παραμένει σταθερή. Η αιτιολόγηση που δίνει είναι ότι με την εντατικοποίηση αυξάνει η συνολική παροχή εργασίας – καθώς μειώνονται οι νεκροί χρόνοι κατά την διάρκεια του συνολικού εργάσιμου χρόνου – αλλά δεν μειώνεται η εργασία που ξοδεύεται για να παραχθεί μία μονάδα προϊόντος. Αντιθέτως, στην περίπτωση της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας (μέσω της χρήσης μηχανών ή/και της βελτίωσης της πείρας του εργάτη) τότε μειώνεται η εργασία που ξοδεύεται για να παραχθεί μία μονάδα προϊόντος. Σε κάθε περίπτωση όμως αυξάνει η αναλογία απλήρωτης προς πληρωμένη εργασία χωρίς να αυξάνει ο συνολικός εργάσιμος χρόνος.

Υπάρχει ένας άλλος ισχυρός λόγος που εξηγεί γιατί ο Marx εντάσσει την εντατικοποίηση της εργασίας στην περίπτωση της εξαγωγής σχετικής υπεραξίας. Αυτός είναι ότι συνδέει ουσιαστικά την αλλαγή των τεχνικών συνθηκών παραγωγής με την αύξηση της εντατικοποίησης της εργασίας.³ Η συσχέτιση αυτή είναι ιδιαίτερα ισχυρή όταν μελετά την περίπτωση του εκμηχανισμού της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής⁴.

Σήμερα υπάρχει σημαντική διχογνωμία μέσα στους κόλπους της Μαρξιστικής Πολιτικής Οικονομίας σχετικά με το εάν η εντατικοποίηση της εργασίας εμπίπτει στην περίπτωση της απόλυτης ή της σχετικής υπεραξίας. Όπως προαναφέρθηκε, παραδοσιακά θεωρείται ότι εμπίπτει στην περίπτωση της σχετικής υπεραξίας καθώς δεν επηρεάζει την διάρκεια του συνολικού εργάσιμου χρόνου. Υπάρχουν όμως και απόψεις (π.χ. Moseley (2004)) που αντιθέτως την εντάσσουν, χωρίς αιτιολόγηση, στην περίπτωση της απόλυτης υπεραξίας. Το ίδιο υποστηρίζει πιο διεξοδικά και ο Sekine (1997).

Ο Sekine (1997, vol. 1: 142) απορρίπτει τους Μαρξικούς ορισμούς της απόλυτης και της σχετικής υπεραξίας ως παραπλανητικούς:

Ο ορισμός του Marx ήταν ότι «η υπεραξία που προκύπτει από την επιμήκυνση της εργάσιμης ημέρας» είναι απόλυτη, και ότι «η υπεραξία που απορρέει από την περικοπή του αναγκαίου χρόνου εργασίας» (Capital I, σ.299) είναι σχετική. Αυτό, όμως, δίνει την εσφαλμένη εντύπωση ότι υπάρχουν κάποια αρχικά t_0 και v_0 σε σχέση με τα οποία η παραγωγή υπεραξίας δεν είναι ούτε απόλυτη ούτε σχετική, και μόνον όταν μία από αυτές τις μεταβλητές αλλάζει, ενώ η άλλη παραμένει σταθερή, μπορεί κανείς να προσδιορίσει εάν η «αλλαγή» στην παραγωγή υπεραξίας είναι απόλυτη ή σχετική. Για να αποφευχθεί αυτή η σύγχυση υιοθετώ εδώ έναν ορισμό διαφορετικό απ' αυτόν του Marx.

Έτσι ο Sekine υποστηρίζει ότι μία αύξηση της υπεραξίας θα πρέπει να ονομάζεται απόλυτη όταν συμβαίνει μέσω (α) της επιμήκυνσης της εργάσιμης ημέρας ή/και (β) της εντατικοποίησης της εργασίας. Αντιθέτως, μία αύξηση της υπεραξίας θα πρέπει να ονομάζεται σχετική μόνο όταν οφείλεται σε μία τεχνική αλλαγή που αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας. Για να υποστηρίξει την θέση του εκφράζει το ποσοστό υπεραξίας ως συνάρτηση της διάρκειας και της έντασης της εργασίας. Υποθέτει ότι η εργασία που πραγματικά ξοδεύεται κατά την διάρκεια μίας ωρολογιακής ώρας εργασίας είναι συνάρτηση της έντασης της εργασίας. Επομένως, τη συνολική εργασία που ξοδεύεται κατά την διάρκεια της εργάσιμης ημέρας την ονομάζει «αποτελεσματικές ώρες εργασίας» ('effective labour hours' (Sekine (1997), σ.143)). Αυτές οι αποτελεσματικές ώρες εργασίας (t) είναι συνάρτηση της διάρκειας και της έντασης της εργασίας:

$$t = bT \quad (4)$$

όπου b : ο βαθμός έντασης

Ομοίως, η αξία της εργασιακής δύναμης εκφράζεται επίσης ως είναι συνάρτηση της διάρκειας και της έντασης της εργασίας:

$$v = bV \quad (5)$$

Το ποσοστό υπεραξίας της σχέσης (3) μπορεί να εκφρασθεί ως:

$$s' = \frac{S}{V} = \frac{T-V}{V} \quad (6)$$

Εάν εισάγουμε την ένταση της εργασίας, με βάση τις σχέσεις (4) και (5), η εξίσωση (6) μετασχηματίζεται σε:

$$s' = S/V = (T-V)/V = (t/b - v/b)/(v/b) = \frac{t-v}{b} \cdot \frac{b}{v} = \frac{t-v}{v} \quad (7)$$

Ουσιαστικά η εξίσωση (7) δεν διαφέρει από την (6), εφόσον τα t και v αποτελούν απλά πολλαπλάσια των T και V . Για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα του ότι το ποσοστό υπεραξίας παραμένει το ίδιο ο Sekine κάνει, εκ των υστέρων, μία «λαθροχειρία»: κρατά την αξία της εργασιακής δύναμης την εκφρασμένη σε αποτελεσματικές ώρες εργασίας ίση με το μέγεθος της όταν εκφρασθεί σε απλές ώρες εργασίας. Δηλαδή δεν πολλαπλασιάζει το V επί το b και έτσι κρατά αυθαίρετα το $v = V$ (σε αντίθεση με την σχέση (5) που ο ίδιος έχει διατυπώσει). Μόνο έτσι το ποσοστό υπεραξίας εκφρασμένο σε ώρες αποτελεσματικής εργασίας είναι μεγαλύτερο από το ποσοστό υπεραξίας εκφρασμένο σε ωρολογιακές ώρες εργασίας.

Με τον τρόπο αυτό ισχυρίζεται ότι αποδεικνύει πως αυξάνει το ποσοστό υπεραξίας από την εντατικοποίηση της εργασίας και ότι αυτό συνάδει με την εξαγωγή απόλυτης υπεραξίας.

Η επιχειρηματολογία του Sekine έχει σοβαρότατα προβλήματα. Πρώτον, τόσο η απόλυτη όσο και η σχετική υπεραξία είναι τρόποι αύξησης της υπεραξίας. Συνεπώς, σε αναλυτικό επίπεδο, ξεκινά κανείς πράγματι από κάποια αρχικά μεγέθη της αξίας της εργασιακής δύναμης και του συνολικού εργάσιμου χρόνου και βλέπει μετά εάν η αύξηση της υπεραξίας γίνεται με τον πρώτο ή τον δεύτερο τρόπο. Αυτό το αρνείται παραδόξως ο Sekine στο προαναφερθέν χωρίο.

Δεύτερον, στην πράξη μπορεί να υπάρξουν συνδυασμοί απόλυτης και σχετικής υπεραξίας. Κατά συνέπεια μπορεί να μεταβληθεί τόσο η αξία της εργασιακής δύναμης όσο και ο συνολικός εργάσιμος χρόνος. Σε αναλυτικό επίπεδο μπορεί κανείς να δει τέτοιους συνδυασμούς, όπως στην τρίτη περίπτωση του Διαγράμματος 1. Και αυτό όμως παραδόξως το αρνείται ο Sekine.

Τρίτον, η απόδειξη την οποία προτείνει δεν αποτελεί απόδειξη γιατί εάν μετασχηματισθεί σε αποτελεσματικές ώρες και η αξία της εργασια-

κής δύναμης τότε το ποσοστό υπεραξίας παραμένει το ίδιο. Εάν δεν μετασηματισθεί, τότε έχουμε μία «σχετική» μείωση του πληρωμένου χρόνου εργασίας έναντι του απλήρωτου χρόνου εργασίας πράγμα το οποίο, κατά τον Μαρξικό ορισμό, εμπίπτει καθαρά στην περίπτωση της εξαγωγής σχετικής υπεραξίας.

Το τελευταίο σημείο έχει ιδιαίτερη σημασία. Είναι συνηθισμένο – και ο Marx επίσης το έκανε – να μελετούμε διάφορες περιπτώσεις υποθέτοντας ότι η αξία της εργασιακής δύναμης παραμένει σταθερή. Παραδείγματος χάριν, στον κλασικό Μαρξικό ορισμό της απόλυτης υπεραξίας υποθέτουμε ότι η αξία της εργασιακής δύναμης παραμένει σταθερή ενώ ο συνολικός εργάσιμος χρόνος αυξάνει. Επίσης, στην περίπτωση της αύξησης της έντασης της εργασίας μπορεί να υποθεθεί – και ο Sekine το κάνει – ότι η αξία της εργασιακής δύναμης παραμένει σταθερή. Στην πραγματικότητα, εάν θεωρήσουμε ότι η αξία της εργασιακής δύναμης πρέπει να καλύπτει την φθορά του εργάτη από την εργασιακή προσπάθεια, τότε τόσο στην μία περίπτωση όσο και στην άλλη πρέπει να αυξηθεί και η αξία της εργασιακής δύναμης γιατί και όταν επεκτείνεται ο χρόνος εργασίας και όταν αυξάνεται η ένταση της εργασίας αυξάνονται οι φθορές του εργάτη. Και στις δύο περιπτώσεις – ακόμη και με αύξηση της αξίας της εργασιακής δύναμης – αυξάνει η εξαγόμενη υπεραξία γιατί αυξάνει ο απλήρωτος χρόνος εργασίας. Εάν μάλιστα ο ρυθμός αύξησης του απλήρωτου χρόνου εργασίας είναι μεγαλύτερος από τον ρυθμό αύξησης του πληρωμένου χρόνου εργασίας τότε θα αυξηθεί και το ποσοστό υπεραξίας καθώς θα αυξηθεί ο λόγος του απλήρωτου προς τον πληρωμένο χρόνο εργασίας⁵.

Όμως η προσέγγιση του Sekine δεν είναι προβληματική μόνο σε όρους θεωρητικού φορμαλισμού αλλά είναι εσφαλμένη και για σοβαρούς εμπειρικούς λόγους.

Πρώτον, υπάρχει ένας πρακτικός λόγος που η εντατικοποίηση της εργασίας βοηθά να συνυπολογίζεται με την βελτίωση της παραγωγικότητας της εργασίας. Αυτός είναι ότι οι διαθέσιμοι δείκτες της παραγωγικότητας της εργασίας (που φυσικά δεν βασίζονται στην Μαρξιστική Πολιτική Οικονομία) δεν μπορούν να διακρίνουν μεταξύ των δύο αυτών διαδικασιών και πρακτικά εκφράζουν αθροιστικά τις επιπτώσεις τους.

Δεύτερον, υπάρχει όμως και ένας ουσιαστικός εμπειρικός λόγος που η εντατικοποίηση της εργασίας είναι χρήσιμο να μελετάται στα πλαίσια της ίδιας διαδικασίας εξαγωγής υπεραξίας με την βελτίωση της παραγωγικότητας της εργασίας. Η τεχνική αλλαγή και η τεχνική αναδιάρθρωση συμβαδίζουν συνήθως με την μείωση των «πόρων» της εργασίας. Οι τε-

λευταίοι αποτελούν νεκρούς χρόνους για το κεφάλαιο που η μείωση τους αυξάνει την κερδοφορία. Γι' αυτό πρακτικά η αλλαγή των τεχνικών συνθηκών συμβαδίζει συνήθως με την εντατικοποίηση της εργασίας. Βέβαια είναι γνωστό ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο να μετρηθεί η ένταση της εργασίας και μάλιστα όταν αλλάζει η οργάνωση της διαδικασίας παραγωγής. Αυτό γιατί πρέπει να συγκριθούν αρκετά ανόμοιες εργασιακές διαδικασίες⁶. Όμως η επιλογή για την αλλαγή των τεχνικών συνθηκών παραγωγής ανήκει στο καπιταλιστή, ο οποίος κάνει εκτίμηση των δυνητικών αποτελεσμάτων της ιδιαίτερα όσον αφορά την κερδοφορία του και συνεπώς την εξαγωγή υπεραξίας. Γι' αυτό άλλωστε έχει μία καλύτερη και εκ των προτέρων γνώση των επιπτώσεων από την αλλαγή αυτή απ' ότι οι εργάτες. Οι τελευταίοι συνήθως κατανοούν τις επιπτώσεις της εκ των υστέρων και σε ένα βάθος χρόνου (δηλαδή με σημαντική χρονική υστέρηση). Μπορεί συνεπώς να υποθεθεί βάσιμα ότι ο καπιταλιστής όταν αλλάζει τις τεχνικές συνθήκες παραγωγής μειώνει και τους νεκρούς χρόνους της εργασίας (δηλαδή αυξάνει την ένταση της). Επειδή μάλιστα οι εργάτες θα κατανοήσουν την εντατικοποίηση με χρονική υστέρηση θα ήταν παράλογο – μέσα στα πλαίσια κάποιων περιορισμών φυσικά – να μην επιδιώξει ταυτόχρονα με την αλλαγή των τεχνικών συνθηκών παραγωγής και την εντατικοποίηση της εργασίας. Η εξήγηση αυτή συνάδει με την σύνδεση από τον Marx της εντατικοποίησης της εργασίας με τον εκμηχανισμό της καπιταλιστικής διαδικασίας εργασίας.

V. Η αντίστροφη σχέση έντασης και διάρκειας της εργασίας και η σχετική και η απόλυτη υπεραξία

Στο τμήμα αυτό θα παρουσιασθεί ένας ακόμη, σημαντικός κατά την γνώμη μας, αναλυτικός λόγος που ενισχύει τη θέση της παραμονής της εντατικοποίησης στη διαδικασία εξαγωγής σχετικής υπεραξίας.

Όπως έχει αναλυθεί στο Ιωαννίδης (2007), ο Marx υποστηρίζει αλλά και εμπειρικά ισχύει ότι υπάρχει μία *αντίστροφη σχέση μεταξύ της έντασης και της διάρκειας της εργασίας*. Δηλαδή, υπό δεδομένες τεχνικές συνθήκες παραγωγής, υπάρχει μία αντίστροφη σχέση μεταξύ της μέγιστης δυνατής έντασης της εργασίας και του χρόνου εργασίας κατά τον οποίο μπορεί να διατηρηθεί αυτή η ένταση. Κάθε αύξηση του χρόνου εργασίας οδηγεί αναπόφευκτα σε μείωση της μέγιστης διατηρήσιμης έντα-

σης της εργασίας. Αντίστροφα, κάθε μείωση του χρόνου εργασίας οδηγεί σε αύξηση της μέγιστης διατηρήσιμης έντασης της εργασίας. Το αποτέλεσμα αυτό δεν οφείλεται σε αιτίες όπως η θέληση των εργατών να εργαστούν (κίνητρα, αποτελεσματικός μισθός), ή ο φόβος της απόλυσης αν δεν εργαστούν. Οφείλεται αποκλειστικά στην περιορισμένη δυνατότητα του ανθρώπινου οργανισμού να δαπανά ενέργεια και στο γεγονός ότι ο χρόνος και η ένταση της εργασίας είναι οι δύο διαστάσεις της κατανάλωσης της ανθρώπινης ενέργειας.

Ο Μαρξ περιέγραψε αναλυτικά την αντίστροφη αυτή σχέση μεταξύ χρόνου εργασίας και έντασης της εργασίας, υποστηρίζοντας ότι δεν είναι μόνο θεωρητική αλλά παρατηρείται και στην πράξη κατά τη διάρκεια της διαδικασίας της εργασίας. Αναφέρει εκτενώς εκθέσεις επιθεωρητών των εργοστασίων που περιγράφουν την αύξηση της έντασης της εργασίας που ήρθε σαν αποτέλεσμα της μείωσης του χρόνου εργασίας και της χρήσης των μηχανών στα εργοστάσια. (Μαρξ(1978), τομ. Ι, σ.426-427) Οι μηχανές αποτελούν αποφασιστικό εργαλείο για την ουσιαστική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, υποτάσσοντας τις ατομικές εργατικές δυνάμεις στο ενιαίο «κινήτο» του εργοστασίου.

Γι' αυτό ο Μαρξ θεωρεί «εν μέρει απαραίτητη» (Μαρξ (1978), τομ. Ι, σ.427) την τελειοποίηση της κατασκευής μηχανών, για να ασκείται μεγαλύτερη πίεση στον εργάτη. Όμως είναι η μείωση του χρόνου εργασίας που δημιουργεί τη δυνατότητα για μία πιο εντατική εργάσιμη ημέρα, αφού η συντόμευση της εργάσιμης ημέρας είναι «όρος για τη συμπύκνωση της εργασίας, δηλαδή την ικανότητα του εργάτη να ρευστοποιεί περισσότερη δύναμη μέσα σε ένα δοσμένο χρονικό διάστημα» (Μαρξ (1978), τομ. Ι, σ. 427).

Στις μέρες μας, η αντίστροφη σχέση μεταξύ της μέγιστης διατηρήσιμης έντασης της εργασίας και του χρόνου εργασίας έχει ποσοτικά προσδιοριστεί και τεκμηριωθεί πειραματικά.⁷

Σαν αποτέλεσμα του συνδυασμού της ουσιαστικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο και του νόμου της αντίστροφης σχέσης μεταξύ του χρόνου εργασίας και της μέγιστης διατηρήσιμης έντασης της εργασίας, προκύπτει ότι στην καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής η μείωση του χρόνου εργασίας συνδυάζεται με αύξηση της έντασης της εργασίας. Μάλιστα ο συνδυασμός μειωμένου χρόνου εργασίας με αυξημένη ένταση της εργασίας (κρατώντας σταθερή την τεχνολογία της παραγωγής) μπορεί να οδηγήσει πολλές φορές σε αύξηση και όχι σε μείωση του παραγόμενου προϊόντος. Αυτή είναι μία περίπτωση που ο Μαρξ αναφέρει σαν πραγματοποιηθείσα κατά τη μείωση του χρόνου εργασίας στις βιο-

μηχανίες της Αγγλίας από τις 12 στις 11 ώρες την ημέρα. (Μαρξ (1978), τομ. Ι, σ. 427).

Τα παραπάνω ισχυροποιούν την άποψη ότι, τουλάχιστον σε εκείνα τα είδη εργασιών όπου η ένταση είναι δυνατό να ελεγχθεί από την εργοδοσία, τα μεγέθη του χρόνου και της έντασης της εργασίας μεταβάλλονται προς την αντίθετη κατεύθυνση. Μία αύξηση του χρόνου εργασίας οδηγεί σε μείωση της έντασης της εργασίας και το αντίστροφο.⁸

Εάν η μεταβολή τόσο του χρόνου όσο και της έντασης της εργασίας ενταχθούν στη διαδικασία απόσπασης απόλυτης υπεραξίας, τότε είναι αδύνατο να διαχωριστούν εννοιολογικά οι δύο διαφορετικές και αλληλοαναιρούμενες επιπτώσεις που μόλις περιγράφηκαν. Η έννοια της απόλυτης υπεραξίας θα ενσωμάτωνε δύο αντικρουόμενα φαινόμενα (χρόνος εργασίας και ένταση της εργασίας) κάνοντας αδύνατη την ξεχωριστή περιγραφή που απαιτείται για το καθένα. Η αύξηση του χρόνου εργασίας σε αυτήν την περίπτωση θα μπορούσε να οδηγήσει τόσο σε αύξηση όσο και σε μείωση της απόλυτης υπεραξίας.

Αντίθετα, η εννοιολογική ενσωμάτωση της εντατικοποίησης της εργασίας στη σχετική υπεραξία και της μεταβολής του χρόνου εργασίας στην απόλυτη, επιτρέπει τον διαχωρισμό και τη διακριτή μελέτη της επίπτωσης της μεταβολής του χρόνου εργασίας στην υπεραξία. Σε αυτήν την περίπτωση η απόλυτη υπεραξία περιγράφει την επίπτωση από τη μεταβολή του χρόνου εργασίας, ενώ η σχετική υπεραξία περιγράφει την επίπτωση από τη συνεπακόλουθη μεταβολή της έντασης της εργασίας. Μία αύξηση του χρόνου εργασίας (υπό αυτούς τους ορισμούς) οδηγεί σε αύξηση της απόλυτης υπεραξίας και ταυτόχρονα σε μείωση της σχετικής. Η συνολική επίπτωση στην υπεραξία θα εξαρτάται από το ποιο από τα δύο φαινόμενα (σχετική και απόλυτη υπεραξία) είναι πιο ισχυρό.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι στην περίπτωση ταυτόχρονης και αλληλένδετης μεταβολής του χρόνου και της έντασης της εργασίας, η αναλυτική δυνατότητα των εννοιών εξασφαλίζεται πληρέστερα όταν η εντατικοποίηση της εργασίας ενταχθεί στη διαδικασία απόσπασης σχετικής και όχι απόλυτης υπεραξίας. Αυτός είναι ένας επιπλέον λόγος για την υποστήριξη της κλασικής κατηγοριοποίησης που έκανε ο Μαρξ στο συγκεκριμένο ερώτημα.

VI. Συμπεράσματα

Η συζήτηση σχετικά με την βασιμότητα των Μαρξικών ορισμών περί της απόλυτης και σχετικής υπεραξίας είναι σαφώς χρήσιμη καθώς συμβάλλει στο να διερευνηθεί περαιτέρω - και μάλιστα υπό το φως νεώτερων δεδομένων - η βασική σχέση του καπιταλιστικού συστήματος: η σχέση εκμετάλλευσης της μισθωτής εργασίας.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει ότι οι Μαρξικοί ορισμοί παραμένουν βάσιμοι καθώς συγκεφαλαιώνουν ορθά τους δύο βασικούς δρόμους για την εξαγωγή υπεραξίας. Ιδιαίτερα προκύπτει ότι υπάρχουν βάσιμοι λόγοι η εντατικοποίηση της εργασίας να μείνει ενταγμένη στη διαδικασία της εξαγωγής σχετικής υπεραξίας, όπως υποστηρίζει ο Marx και παραδοσιακά η Μαρξιστική θεωρία αποδέχεται. Αντιθέτως, όλα τα αντίθετα επιχειρήματα –όπως τα διατυπώνει ο Sekine– είναι αβάσιμα.

Πιο συγκεκριμένα, είναι αδύνατος και χωρίς νόημα ο «εν ηρεμία» διαχωρισμός της υπεραξίας σε σχετική και απόλυτη. Μόνο η αύξηση (γενικότερα η μεταβολή) της υπεραξίας μπορεί να χαρακτηριστεί με έναν από τους δύο τρόπους. Επίσης, ορθά ο Marx συνδέει την αλλαγή των τεχνικών συνθηκών της παραγωγής με τη διαδικασία εντατικοποίησης της εργασίας, γιατί τα δύο αυτά φαινόμενα παρατηρήθηκε ότι έχουν έντονη ιστορική συσχέτιση. Αυτός είναι ένας ακόμη λόγος για τη θεώρηση της εντατικοποίησης σαν διαδικασίας σχετικής υπεραξίας.

Τέλος, η ύπαρξη αντίστροφης σχέσης μεταξύ του χρόνου εργασίας και της έντασης της εργασίας συνδέει τη διαδικασία μείωσης του χρόνου εργασίας με αυτήν της αύξησης της έντασης της εργασίας. Εάν και οι δύο αυτές διαδικασίες ενταχθούν στο μηχανισμό της απόλυτης υπεραξίας, όπως προτείνει ο Sekine, τότε η απόλυτη υπεραξία θα ενσωματώνει δύο φαινόμενα που κινούνται προς την αντίθετη κατεύθυνση και το ένα αναιρεί, εν μέρει ή εξ' ολοκλήρου το άλλο. Αντίθετα η ένταξη της εντατικοποίησης της εργασίας στη σχετική υπεραξία επιτρέπει την διακριτή μελέτη των δύο φαινομένων, επομένως είναι εννοιολογικά και αναλυτικά ανώτερη.

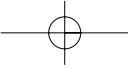
Για όλους τους προαναφερθέντες λόγους οι Μαρξικοί ορισμοί διατηρούν πάντα την ερμηνευτική «αξία χρήσης» τους.

Σημειώσεις

1. Το ζήτημα του πώς συνδέονται οι σφαίρες της παραγωγής της κυκλοφορίας και της διανομής, και οι σχετικές αντιπαραθέσεις, αναλύονται διεξοδικά από τους Fine & Harris (1986).
2. Μία πιο αναλυτική παρουσίαση του ζητήματος αυτού δίνεται στο Mavroudeas (2003).
3. Βλέπε Marx (1978, τομ. I, σελ. 424-433).
4. Υπό αυτό το πρίσμα άλλωστε στην μαρξιστική «Συζήτηση για την Διαδικασία Εργασίας» (Labour Process Debate) του 1970, κατά πλειοψηφία τουλάχιστον, η εντατικοποίηση της εργασίας εντάχθηκε στην περίπτωση της εξαγωγής σχετικής υπεραξίας.
5. Πρόκειται για παραλλαγές της τρίτης περίπτωσης που παρουσιάσθηκε στο Διάγραμμα 1.
6. Υπάρχει βέβαια και ο δρόμος των εργομετρικών μελετών που μετρούν την ένταση της εργασίας με κάποιο δείκτη του ανθρώπινου οργανισμού (καρδιακοί παλμοί, κατανάλωση οξυγόνου κλπ.) που δεν αναφέρονται άμεσα στον συγκεκριμένο τύπο της εργασιακής προσπάθειας αλλά μετρούν τα αποτελέσματα της στον ανθρώπινο οργανισμό (βλέπε Rodgers et al (1986) και Hsin & Mao (2002)).
7. Βλέπε Rodgers et al (1986) και Hsin & Mao (2002).
8. Η επίπτωση στο προϊόν εξαρτάται από τον βαθμό μεταβολής των δύο μεγεθών και επομένως δε μπορεί να είναι γνωστή χωρίς την ποσοτική περιγραφή της επίπτωσης του ενός μεγέθους στο άλλο.

Βιβλιογραφία

- Fine B. & Harris L. (1986), *Ξαναδιαβάζοντας το «Κεφάλαιο»*, Αθήνα: Gutenberg
- Ιωαννίδης Α. (2007), «Η Αλληλεπίδραση μεταξύ του Χρόνου και της Έντασης της Εργασίας», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τόμος ΙΓ', Τεύχος 49
- Hsin, C.W. & Mao, J.W. (2002), 'Relationship Between Maximum Acceptable Work Time and Physical Workload', *Ergonomics vol.45, no.4*
- Marx K. (1978), *Το Κεφάλαιο*, τομ.Ι, ΙΙ, ΙΙΙ, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- Mavroudeas S. (2003), 'Commodities, workers and institutions: Analytical and

Μαυρουδέας Σταύρος – Ιωαννίδης Αλέξης

empirical problems in Regulation's Consumption Theory', *Review of Radical Political Economics* vol.35 no.4

Moseley F. (2004), 'The macro-monetary interpretation of Marx's Transformation Problem and a sympathetic critique of the 'New Interpretation'', paper presented at the IV Marx International Conference, Actuel Marx, Paris http://www.mtholyoke.edu/fmoseley/Working_Papers_PDF/macro-monetary.pdf

Rodgers, S., Kenworth, D. & Eggleton, E. (1986), *Ergonomic Design for People at Work*, vol. 2, New York: Van Nostrand Reinhold.

Sekine T. (1997), *An outline of the Dialectic of Capital*, New York: St.Martin's Press

